

VALTAZAR BOGIŠIĆ KAO IZUČAVALAC OBIČAJNOG PRAVA NA BALKANU*

Istorija običaja i običajnog prava stara je koliko i ljudsko društvo. Nju možemo pratiti od nastanka ljudskog društva pa do savremenih dana. Svi narodi i civilizacije imali su svoje običaje i običajno pravo. Oni su stvarani u određenim društvenim zajednicama koje su imale dugi vremenski period svog postojanja. Da bi jedan običaj i običajno pravo postali svojina naroda na određenom prostoru potreban je dugi vremenski period. Sa promjenama društvenih odnosa mijenjaju se i običaji i običajno pravo. U prošlosti su mnoge civilizacije nastajale i nestajale a sa njima i njihovi običaji i običajno pravo.

U istorijsko-pravnoj nauci je poznato da je najstarije pravo običajno pravo kod svih naroda i država. Ono je izvor prava u svim klasnim državama nastalim iz rodovsko-plemenskog društva. Običajno pravo je osnov prava u robovlasničkim i ranofeudalnim državama nastalim iz rodovsko-plemenskog društva. Ono je zapisivano počev od Hamurobijeveg zakona, Salijskog zakona, Ruske pravde i drugih zakona pa do modernih pravnih kodifikacija u XIX vijeku.

Prema usvojenoj definiciji u nauci običajno pravo su pravna pravila čiji se formalni izvor ne nalazi u nekom propisu koji donosi određeni državni zakonodavni organ već u običajima nastalim u narodu na određenom prostoru. Sa razvojem društva, a naročito sa društvenim promjenama, neke norme običajnog prava se suprotstavljaju pravu koje donose državni organi vlasti koje se u pravnoj terminologiji naziva pisano pravo. Takve običajne norme u određenim društvenim procesima i razvitku društva postaju konzervativne i kočnice su progresa. Tokom vremena i pod silom pisanog prava one se postepeno potiskuju ali sa ostacima tragova

* Saopštenje podneseno na V međunarodnom kongresu za proučavanje jugoistočne Evrope (AIESEE), održanom u Beogradu 11—17. IX 1984. Saopštenje je podneseno u Sekciji za pravo na francuskom jeziku.

u sredini u kojoj je vladalo. Kao što je pisano pravo i njegova primjena obavezno za sve organe koji pravo ostvaruju, kao i za sve subjekte prava uopšte, tako je i običajno pravo i njegova primjena obavezno za sva lica na određenom prostoru gdje važi jedno običajno pravo.

Običajno pravo je prevladavalo u nerazvijenim državama u kojima nijesu bile razvijene moderne pravne institucije. Ono je bilo pomiješano sa religijom i moralnim normama. Takvo pravo je bilo karakteristično u naročito starijim robovlasničkim državama i u ranofeudalnim srednjovjekovnim državama nastalim na ruševinama Zapadnog Rimskog Carstva. Kasnije je došlo do primjene recipiranog rimskog prava i običajnog prava. Oba ova prava su uporedo važila, sa izuzetkom Engleske u kojoj se kontinuirano razvijalo običajno pravo.

Razvoj prava i pravne misli doveo je i do razvoja pravne misli i stvaranja pravnih škola. Jedna od njih je i škola prirodnog prava koja je bila protivna primjeni običajnog prava. Ona je smatrala da običajno pravo odstupa od savršenog pravnog sistema koji potiče iz perioda razuma i koji je zajednički za sve zemlje i narode. Nasuprot ovoj školi početkom XIX vijeka u Njemačkoj se razvila istorijska pravna škola koja je isticala veliku važnost običajnog prava, prema čijem se shvatanju kroz običajno pravo ispoljava narodni duh. I pored svoje nenaučnosti i reakcionarnosti istorijska škola je odigrala značajnu ulogu u izučavanju običajnog prava u evropskim državama i narodima u XIX vijeku. Pristalica ove škole bio je i veliki jugoslovenski i svjetski pravnik i filozof pravne misli Valtazar Bogišić.¹

U nauci je poznato da je balkanski prostor od najstarijih vremena bio naseljen i da su se na njemu smjenjivale razne civili-

¹ Valtazar Bogišić, *Pravni običaji Slovena (Privatno pravo)*, Zagreb, 1867; isti, *O sabiranju pravnih običaja (Poslanica omladini u Pravničkom društvu na Biogradskoj velikoj školi)*, Beograd, 1901; и ст и, *О научной разработке истории славянского права*, С. Петербург, 1870; и ст и, *По поводу статьи Г. Леонтовича Заметки о разработке обычного права*, С. Петербург, 1880; Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata (Reprint izdanje)*, Split, 1981; V. M. G. Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad, 1860; Đurica Krstić, *Pravni običaji kod Kuća*, Beograd, 1979; *Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susjednim zemljama (Zbornik radova)*, Beograd, 1974; *Odredbe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara u jugoslovenskoj Evropi kroz vekove*, (Zbornik radova), Beograd, 1976; Dragoslav Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*, Beograd, 1982; Konstantin Bastać i Bogdan Krizman, *Opća historija države i prava, I, Pregled razvitka*, drugo izdanje, Zagreb, 1977; Stoijan Jasić, *Zakoni starog i srednjeg vijeka*, 1968; *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран*, Под редакцией З. М. Черниловского, Москва, 1984; Ljubica Kandić, *Praktikum iz opšte istorije države i prava*, Beograd, 1973; Albert Vajs i Ljubica Kandić, *Opšta istorija države i prava*, jedanaesto izdanje, Beograd, 1981; *Rječnik historije države i prava*, Zagreb, 1968; *Pravna enciklopedija*, Beograd, 1979; Miroslav Dorđević, *Istorija države i prava*, knjiga prva, 1977.

zacije i kulture. Isto tako je poznato da su u antičkom periodu na tom prostoru nastajale i nestajale pojedine države i ukrštali razni narodi i njihove kulture. Vrijeme trajanja antičkih država na tom prostoru bilo je različito. Jedino je antički period, odnosno helenistički preživjela Vizantija, nastavljajući svoj razvitak u srednjem vijeku sve do gubitka nezavisnosti u drugoj polovini XV vijeka.

U srednjem vijeku (druga polovina VI i prva polovina VII) Balkan naseljavaju slovenska plemena gdje kasnije stvaraju svoje države (Bugarska, Makedonija, Slovenija, Hrvatska, Duklja, Raška, Bosna). Opšta je karakteristika svih balkanskih država da su sve one izgubile svoju nezavisnost krajem XV vijeka. U različitim vremenskim periodima one su potpale pod vlast drugih država (Mađarske, Mletačke Republike, Turske, Austrije).

Balkanski narodi (Sloveni, Grci, Rumuni, Albanci) i njihove države, neki manje a neki više, ostali su više vjekova pod tuđinskom vlašću. Gubitkom nezavisnosti bio je prekinut njihov državno-pravni razvitak, izmijenjen teritorijalni i administrativni prostor i prekinut razvitak njihovog prava. Nakon gubitka nezavisnosti primjenjivan je pravni sistem i pravo država koje su ih pokorile. Istina, u okviru nekih država pojedinim pokorenim narodima data su i neka samoupravna prava a time i lokalno pravo. Jedino je crkveno pravo katoličke crkve u pokorenim državama imalo svoj kontinuirani razvitak i to u onim državama koje su ih pokorile i u kojima je državna crkva bila katolička. U onim pokorenim državama čija je crkva bila pravoslavna, a koje su potpale pod tursku vlast, gdje je crkva bila muhamedanska, položaj crkve bio je veoma težak. Tako da pravoslavna crkva u cjelini nije imala kontinuirani razvitak, a time ni kontinuirani razvitak svog prava.

Ono što je karakteristično, manje ili više, za sve pokorene balkanske države bilo je njihovo običajno pravo. Ono se različito razvijalo kod pojedinih pokorenih balkanskih naroda za čitav period tuđinske vlasti nad njima. Običajno pravo balkanskih naroda, nakon njihovog oslobođenja, postaće osnov prava, manje ili više, u njihovim novoformiranim državama. U tome je bio veliki značaj izučavanja običajnog prava balkanskih naroda tokom druge polovine XIX vijeka i kasnije.

Do oslobodilačkih pokreta na Balkanu došlo je još u XVII vijeku. Ti pokreti su bili u stalnom usponu naročito od kraja XVIII i početkom XIX vijeka, kada je došlo i do oslobođenja pojedinih balkanskih naroda, ili djelova njihove teritorije i stvaranja njihovih država (Crna Gora, Srbija, Grčka, Rumunija). Oslobodilačka borba balkanskih naroda nastavljena je, s različitim intenzitetom, i tokom druge polovine XIX i početkom XX vijeka, kada je došlo do njihovog konačnog oslobođenja, ujedinjenja i stvaranja samostalnih država (Albanija, Grčka, Bugarska, Rumunija, Jugoslavija). Privredni, društveni i državno-pravni razvitak balkanskih država tokom XIX i početkom XX vijeka bio je različit. U osnovi njihova

zajednička karakteristika bila je što su sve one, zbog viševjekovne pokorenosti, bile na niskom privrednom i društvenom razvitku u odnosu na razvijene evropske države.²

Uporedo sa razvitkom oslobodilačkih pokreta na Balkanu i stvaranja samostalnih država njihovom prošlošću i tadašnjim stanjem sve više su se počeli baviti razni putopisci, publicisti, vojni stručnjaci, geografi, etnolozi i istoričari iz ostalih evropskih zemalja. Pored ostalog, u domenu njihovog interesovanja bili su i narodni običaji, manje-više, svih balkanskih naroda, kako onih koji su imali svoje države (Crna Gora, Srbija, Grčka, Bugarska, Rumunija) tako i onih koji su još bili pod tuđinskom vlašću. Svi ti podaci koji su prikupljeni i na osnovu kojih su tada nastali radovi danas su veoma značajni u izučavanju prošlosti balkanskih naroda u XIX vijeku.

Sve do pojave Valtazara Bogišića nijesmo imali sistematskog prilaza u izučavanju narodnih običaja i običajnog prava balkanskih naroda, a posebno običajnog prava pojedinih slovenskih naroda na Balkanu.

Valtazar Bogišić je bio daroviti učenik, student, naučnik i profesor univerziteta. Rođen je u Cavtatu nedaleko od Dubrovnika 7. decembra 1834. godine. Kao siročić bez majke, da ne bi smetao po kući, kako je kasnije sam zapisao, u četvrtoj godini života pošao je u školu. Otac mu nije dozvoljavao da studira već je tražio da ga naslijedi u trgovačkim poslovima. Nakon očeve smrti nastavio je školovanje u Veneciji, gdje je maturirao. Kao odličan učenik za studije je dobio stipendiju od austrougarskog ministarstva pod uslovom da samo studira na austrijskim univerzitetima. Bogišić je želio da bude slobodan. Poslije očeve smrti osjetio je činovničku samovolju. Nije prihvatio uslove za stipendiju pa je

² Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom I (F. Barišić, M. Rajković, B. Krekić, L. Tomić), Beograd, 1955; T. II (B. Ferjančić), 1959; T. III (J. Ferluga, B. Ferjančić, R. Katičić, B. Krekić, B. Radojičić), 1966; T. IV (J. Kalić, B. Ferjančić, N. Radošević — Maksimović), 1971; Ljuben Lape, Odabrani tekstovi za istorijat na makedonskiot narod, I—II, Skoplje, 1975; Nada Klajić, Izvori za hrvatsku povijest do 1526, Zagreb, 1972; Vera Petrić, Iz pravne istorije naroda Jugoslavije (Odabrani izvori), Beograd, 1968; Stjepan Antoljak — Izvori za historiju naroda Jugoslavije, srednji vijek, Zagreb, 1978; Lj. Krkljuš, S. Šarkić, Odabrani izvori iz državno-pravne istorije Jugoslavije, Beograd, 1982; Istorija naroda Jugoslavije, knjiga I—II, Beograd, 1953; I. Božić, S. Čirković, M. Ekmečić, V. Dediđer, Istorija Jugoslavije, Beograd, 1972; N. Klajić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb, 1971; Bogo Gratenaue, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovenskih narodov in njen postanak, Zgodovinski časopis, 1960/XVI; isti, Razvoj in struktura države Karantanskih slovenov od VII—IX stoletja, Jugoslovenski istorijski časopis, 1963/III; isti, Zgodovino slovenskega naroda, I—II, Ljubljana, 1964. i 1965; Istorija Crne Gore, knjiga I—III, Titograd, 1967. i 1975; Istorija na makedonskiot narod, knjiga I—III, Skoplje, 1969; Aleksandar T. Hristov, Stvaranje makedonske države 1893—1945, Beograd, 1971; Istorija države i prava jugoslovenskih naroda, VII izdanje, Beograd, 1978; D. Janković i M. Mirković, Državno-pravna istorija Jugoslavije, Beograd, 1982.

nije dobio. Upisao se na Pravni fakultet u Beču 1859. godine. Uporedo je slušao i predavanja iz filozofije, filologije i istorije. Na univerzitetima u Beču, Berlinu, Minhenu, Giseni i Hajdelbergu slušao je predavanja najistaknutijih predstavnika ondašnjih pravnih i humanitarnih nauka. Na putovanjima po Njemačkoj i Francuskoj sklapao je poznanstva sa najistaknutijim ondašnjim stvaracima iz oblasti društvenih nauka. U Giseni je 1862. godine odbranio doktorat nauka iz filozofije. Dvije godine kasnije u Beču je odbranio doktorat iz pravnih nauka. Sa nepunih 30 godina imao je dva doktorata nauka. Govorio je i pisao srpskohrvatski, italijanski, njemački, ruski i francuski jezik. Bio je izvanredni poznavalac staroslovenskog i latinskog jezika.³

Službu je započeo 1863. godine u Carskoj biblioteci u Beču gdje je obrađivao slovenske knjige i to posebno juridiku. Učestvovao je u organizovanju slovenske biblioteke u Beču kada je došao u tješnji kontakt sa mnogim stvaracima koji su izučavali balkanski prostor. Od 1869. godine bio je profesor slovenskih prava na Univerzitetu u Odesi. Na poziv crnogorskog knjaza i odobrenja ruske vlade 1873. godine došao je u Crnu Goru da radi na Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru, koji je štampan

³ Bogišićev arhiv i biblioteka u Cavtatu (u daljem tekstu: BAC), kutija XVI, 1—41; XVIII, 1—7; XXXIV; *Über die Ursachen der Niederlagen des deutschen Heeres im hussitischen Kriege*, Giessen 1862 (doktorska disertacija); *Spomenica dr Valtazara Bogišića Tridesetogodišnjica njegove smrti*, Dubrovnik, 1938; Karel Kadlec, *Valtazar Bogišić*, Prazo, 1903; Milenko R. Vesnić, *Valtazar Bogišić*, Zagreb, 1905; Stanislav Borovski, *Valtazar Antoni Bogišić*, Varšava, 1938; Lazar Mijušković, *Valtazar Bogišić*, *Pravni zbornik*, 1935/1; Aleksandar Solovjev, *O životu i radu Valtazara Bogišića*, Šabac, 1935; Nikola Ivanišin, *Jagićeva pisma Valtazaru Bogišiću*, *Arhivski vjesnik* IV—V, Zagreb, 1962; Cvito Fisković, *Predgovor u knjizi Katalog izložbe Bogišićeve zbirke iz Cavtata*, Zagreb — Dubrovnik — Cavtat, 1959; Vladimir Mošin, *Izveštaj o radu na uređenju Bogišićeva arhiva u Cavtatu*, *Ljetopis Jugoslovenske akademije*, knjiga 59, Zagreb, 1954; Fani Saltarić, *Predgovor u knjizi izložba gravira Bogišićeve zbirke*, Cavtat, 1954; Niko S. Martinović, *Valtazar Bogišić. I. Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava*, Cetinje, 1958; Viktor Novak, *Valtazar Bogišić i Franjo Rački. Prepiska 1866—1893*, Beograd, 1960; Werner G. Zimmermann, *Valtazar Bogišić 1834—1908*, Franz Steiner verlag GmbH — Wiesbaden, 1962; *Valtazar Bogišić, Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*. Za štampu priredio Tomica Nikčević, Beograd, 1967; *Valtazar Bogišić, Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*. Priredio Tomica Nikčević, Titograd, 1984; Petar Milosavljević, *O nastojanjima da se dr Valtazar Bogišić angažuje za rad na ruskim univerzitetima*, *Balkanika*, XIII—XIV/1982—1983; *Enciklopedija Jugoslavije*, I—I, Zagreb, 1954; *Pravna enciklopedija*, Beograd, 1979; Jovan R. Bojović, *Povodom 150. godišnjice rođenja Valtazara Bogišića*, *Bibliografski vjesnik*, Cetinje, 1984/2.

1888. godine.⁴ U početku rusko-turskog rata (1877—1878) dodijeljen je na rad ruskoj civilnoj upravi da radi na organizaciji sudske vlasti u Bugarskoj.⁵ Od kraja 1877. do 1890. godine boravio je u Crnoj Gori, Francuskoj, Austro-Ugarskoj, Njemačkoj i Rusiji. Pensionisan je 1890. godine. Od 1893. do 1899. godine bio je ministar pravde Knjaževine Crne Gore.⁶ Od tada pa do smrti 24. aprila 1908. godine živio je u Parizu. Bio je član mnogih naučnih društava i povremeni profesor na univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Varšavi. Ovo bi bili najkraći podaci o Valtazaru Bogišiću. Ono što ga čini velikanom prava i pravne misli jeste njegovo veliko naučno djelo.

Još u vrijeme studija Bogišić je započeo naučni rad. Kao pravnik opredijelio se za istorijsku pravnu školu. Postavke te škole i njenog osnivača njemačkog profesora Karla Fridriha Savinjeva iznio je u pristupnom predavanju 1870. godine (O naučnoj razradi istorije slovenskog prava) da je narodno pravo ono traženo dobro pravo koje treba sakupljati, pravno ga formulirati i dati ga narodu kao zakon umjesto neprirodno naturenog tuđeg rimskog prava. Polazeći od takvog shvatanja prava Bogišić je započeo prikupljanje narodnih običaja i običajnog prava na Balkanu pa i šire, a kasnije i njegovo uobličavanje u formi zakona. Prvenstveno su ga interesovali pravni običaji slovenskih naroda na Balkanu. Međutim, on se nije zadržao samo na izučavanju običajnih prava slovenskih naroda na Balkanu već je prikupljao narodne običaje i drugih naroda (Rusa, Poljaka, Čeha, Slovaka, Lužičkih Srba, Rumuna, Albanaca, Belgijanaca, Austrijanaca, Francuza i drugih).

Radeći na osnivanju slovenske biblioteke u Beču i u Odesi, i kao profesor slovenskih prava na univerzitetu, Bogišić se upoznao sa srednjovjekovnim slovenskim pravnim spomenicima i pravnim spomenicima jugoslovenskih primorskih gradova pisanih na latinskom ili italijanskom jeziku. Istovremeno je izučavao i ondašnje pisano pravo u Crnoj Gori i Srbiji. Rezultat tog rada bila je njegova knjiga *Pisani zakoni na sloven-*

⁴ Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru, Cetinje, 1888; Opšti imovinski zakonik za Kraljevinu Crnu Goru, drugo izdanje, Cetinje, 1913; Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru, Cetinje, 1980, fototipsko izdanje. Predgovor Tomica Nikčević, Opšti imovinski zakonik u Istoriji kodifikacije prava u Crnoj Gori, Cetinje, 1980; Vidi prevode i literaturu o Opštem imov. zakoniku kod N. S. Martinovića, Valtazar Bogišić. I. Istorija kodifikacije crnogorskog imovinskog prava, Cetinje, 1958.

⁵ ВАС, kutija XVIII, IX, XII, /VI, XIX, XXII, Boravak u Crnoj Gori. Bogišić en Bulgarie, Revue internationale des études Balcanique. Tom II (6), Beograd, 1938; Упжтване за описване правовыт обичаи, кой-то живьжмь у пароду. Съставилъ В. Богішић. Пръведено и пояснено отъ П. В. Одякова, Прага, 1874; Петар Петров, Бит. обичаи и обществена организация на Българите през XIX век по материали на П. Одяков, Известия на българското историческо дружество, кн. XXXIV, София, 1983.

⁶ ВАС, kutija XVIII, IX, XII, XVI, XIX, XXII, Boravak u Crnoj Gori.

skom jugu (bibliografski nacrt), u izdanju Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu 1872. godine. U knjizi je prikazao srednjovjekovne pravne spomenike u Bugarskoj, Srbiji, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Dubrovniku i Hrvatskoj, kao i zakonike iz XVIII i XIX vijeka u Crnoj Gori i Srbiji.⁷

Prije ove knjige Bogišić je objavio knjigu (prvo izdanje 1866. i drugo 1867. godine) *Pravni običaji u Slovena*. U prilogu drugog izdanja knjige objavio je *Upitnik (naputak) za opisivanje pravnijeh običaja koji žive u narodu*. Kasnije je *Upitnik* još dva puta u manjim prerađama i dopunama štampan latinicom i ćirilicom.⁸

Uz uputstva u *Upitniku* je postavio 352 pitanja koja je podijelio u dva dijela i nekoliko grupa.

I. PRIVATNO PRAVO (Jus privatum)

1. Obitelj (jus famil.)

a. *Obitelj šira* (zadruga) u opće. Dio *Privatno pravo* sadrži 62 pitanja (1—62).

Podgrupa b. *Obitelj uža* sadrži 66 pitanja (63—128).

Podgrupa 2. *Stvari* (jus rerum) sadrži 31 pitanje (175—206) i podgrupa 3. *Obligacije* sadrži 32 pitanja (206—238).

Drugi dio: II. JAVNO PRAVO (jus publicum) sadrži: a. *Unutrašnje državno pravo* (jus publicum internum).

1. *Država i općina* sadrži 24 pitanja (238—262).

Podgrupa 2. *Građanski i kazneni postupak* (proces. civil. et poenale) sadrži 34 pitanja (262—296).

Podgrupa 3. *Kazneno pravo* (jus poenale) sadrži 25 pitanja (296—331) i posljednja podgrupa B. *Zdvojnje ili međunarodno pravo* (jus publicum eternum) sadrži 16 pitanja (331—347).

Rezultat odgovora na njegov upitnik bila je knjiga Bogišića *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena* (Građa u odgovorima iz raznih krajeva slovenskog juga), knjiga prva, u izdanju Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu 1874. godine.

Uz njegov predgovor i uvodnu studiju o običajnom pravu (Pristup) i *Upitnik* u *Zborniku* je objavio odgovore na sva postavljena pitanja (352) koja je dobio iz Bugarske, Srbije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Banata, Srema, Slavonije, Hrvatske, Crne Gore, Makedonije, kao i od lica koja su poznavala običaje

⁷ V. Bogišić, Pisani zakoni na Slovenskom jugu, Biografski nacrt, I. Zakoni izdani najvišom zakonodavnom vlašću u samostalnim državama, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1872.

⁸ V. Bogišić, Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu žive (Iz Književnika III); isti, Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji žive u narodu. Drugo izdanje, popravljeno i pomnoženo, Beč, 1867; isti, Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji žive u narodu. Treće izdanje jednako drugome, Zagreb, 1867.

slovenskih naroda na Balkanu, a živjela su stalno ili povremeno tada u Beču ili u Odesi.⁹

Zahvaljujući Bogišićevoj inicijativi i radu sakupljeno je i zapisano neprocjenjivo narodno blago — običajno pravo slovenskih naroda na Balkanu objavljeno u Zborniku pravnih običaja.

Bogišićev Upitnik izazvao je veliku pažnju kod pravnikâ i istoričara prava, posebno onih koji su se bavili narodnim običajima. Njega su koristili ruski, češki, poljski i rumunski etnografi i pravnici. Poznati rumunski filolog Bogdan Petriceicu Hasdeu objavio je u Bukureštu 1878. godine Upitnik sa uputstvom o sakupljanju pravnih običaja rumunskog naroda. Njegov upitnik sadrži tri dijela sa 400 pitanja. Hasdeu je vodio i prepisku sa Bogišićem.¹⁰

Iste godine kada je objavljen Bogišićev Zbornik pravnih običaja u Pragu je štampan na bugarskom jeziku njegov upitnik. Njega je preveo uz objašnjenja i pismo bugarskim rodoljubima student prava Petar V. Odžakov koji je prije ovog prevoda dao odgovore na Bogišićev upitnik.

Bogišić se nije zadržao samo na ovom Upitniku i Zborniku. Kada je došao u Crnu Goru 1873. godine da radi na izradi građanskog zakonika morao je napraviti novi upitnik. On se u Crnoj Gori uvjerio da se prikupljanje narodnih običaja ne može vršiti za svaki narod po jedinstvenom upitniku. Zbog toga je bio primoran da napravi novi upitnik za Crnu Goru koji sadrži preko 2.000 (dvije hiljade) pitanja.¹¹ On je kasnije dopunjavao ovaj upitnik. Dopune je obavljao i poslije usvajanja Opšteg imovinskog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru, remek-djela prava i pravne misli u ondašnjem naučnom svijetu. Bogišić je anketu proširio i na Hercegovinu i Albaniju. Njegov upitnik i odgovore pripremio je za štampu uz komentar pokojni Tomica Nikčević, najveći poznavalac Bogišićevog djela, pod naslovom: *V. Bogišić, Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji*, koja će na 150. godišnjicu Bogišićevog rođenja biti štampana u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, Srpske akademije nauka i umjetnosti, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Akademije nauka Kosova i Istorijskog instituta SR Crne Gore. Biće to novo kapitalno djelo Bogišića, koje će dati mogućnosti daljem izučavanju običajnog prava balkanskih naroda.

Kao ministar pravde Knjaževine Crne Gore (1893—1899) Bogišić je i sam obilazio pojedina mjesta u Crnoj Gori i prikupljao

⁹ Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena. Osnovao, skupio, uredio V. Bogišić, knjiga prva. Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1874.

¹⁰ BAC, kutija XVII, 6. Prepiska Bogišić — Hasdeu; Obiceiele juridice ale popurului Roman, Programe de B. Petriceicu — Hasdeu, Bucuresci, 1878.

¹¹ Niko S. Martinović, Valtazar Bogišić, Upitnik za opisivanje pravnih običaja Crnogoraca, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, IV, Cetinje, 1964.

narodne običaje.¹² Njegov život je bio kratak da dovrši veliko započeto djelo na prikupljanju i naučnoj obradi običajnog prava naroda na Balkanu. To nam govori njegova velika pisana zaostavština koja se danas čuva u njegovom arhivu, muzeju i biblioteci u rodnom Cavtatu.

Bogišić je posebno zaslužan za prikupljanje građe običajnog prava u Crnoj Gori, njegovoj naučnoj obradi, razvitku zakonodavstva i organizaciji modernog sudstva u drugoj polovini XIX vijeka.

Sredinom 1877. godine Bogišić je boravio u Rumuniji i Bugarskoj. Bio je u kontaktu sa tamošnjim etnologima, pravnicima i poznavacima narodnih običaja. On je i u tim zemljama prikupljao narodne običaje. Posebno je njegova zasluga što je na osnovu ličnog uvida u postojeće turske sudske vlasti i prikupljenih pravnih običaja napravio Projekat organizacije sudske vlasti u oslobođenoj Bugarskoj.

Istraživačko i naučno stvaralaštvo Bogišića bilo je predmet istraživanja ne samo jugoslovenskih već i stranih pravnika i pravnih historičara. Još za života o njemu su pisali mnogi pravnici.

Bogišić je prvenstveno izučavao običaje i običajno pravo slovenskih naroda na Balkanu i Albanaca. U manjoj mjeri je izučavao i običaje drugih naroda na Balkanu i u Evropi.

Poslije drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je napisano nekoliko značajnih rasprava o Bogišićevom naučnom radu (N. S. Martinović, V. Novak, T. Nikčević). Isto tako objavljeni su i neki njegovi radovi koji su mu ostali u rukopisu, kao i njegova prepiska sa F. Račkim, poznatim jugoslovenskim naučnikom u XIX vijeku.¹³

Uloga Valtazara Bogišića u izučavanju srednjovjekovnih pravnih spomenika, prikupljanju običaja i običajnog prava, pravne terminologije, kodifikaciji pravnih normi, zakonodavstva i organizaciji modernog sudstva balkanskih naroda, u prvom redu slovenskih, od neprocjenjivog je značaja u razvitku pravne nauke u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, ne samo na Balkanu već i šire.

¹² BAC, kutija XVI, 13. Note pendant le voyage d'inspection 1894, sv. I—II. Sredinom 1894. Bogišić je obišao više mjesta u Crnoj Gori; kutija XVII, 1—15; XXII, 13. Ugovor o stupanju u crnogorsku službu. Zbornik sudskih zakona, naredaba i međunarodnih ugovora po sudskoj struci za Krajevnu Crnu Goru, knjiga I, 1893—1903, Cetinje, 1903, knjiga II, Cetinje, 1912.

¹³ Niko S. Martinović, Valtazar Bogišić, I. Istorija kodifikacije; isti, V. Bogišić, Upitnik za opisivanje pravnih običaja; Viktor Novak, Valtazar Bogišić i Franjo Rački; Nikola Ivanišin, Jagićeva pisma V. Bogišiću; Tomica Nikčević, V. Bogišić, Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori; isti, V. Bogišić, Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji, Titograd, 1984; Jovan R. Bojović, Povodom 150. godišnjice rođenja Valtazara Bogišića, Bibliografski vjesnik, 1984/2; isti, Jedan Bogišićev projekt zakona o organizaciji sudstva u Hercegovini, Zbornik Pravnog fakulteta u Titogradu, 1984; isti, Stupanje V. Bogišića u crnogorsku službu 1893. godine, Istorijski zapisi, 1985/1.